

HISTÒRIA

Els canvis en l'Empordà del segle XVIII: la tesi d'una revolució industriosa⁽¹⁾

Per Rosa Congost i Colomer^(*)

Resum

En homenatge a Ernest Lluch, Rosa Congost va pronunciar a Figueres una conferència sobre el concepte de revolució industriosa aplicat a l'Empordà del segle XVIII. Presenta resultats d'equips de recerca de la Universitat de Girona, en què de l'anàlisi de les fonts usades: –inventaris post mortem, dots i mercat de terres–, s'arriba a la conclusió que durant el segle XVIII el sector dels treballadors rurals experimenten una millora en les seves condicions de vida que els porten a millorar l'accés al mercat i a augmentar les seves possessions: mobles, però també immobles, especialment a través de l'accés a la terra en emfiteusi. Tan important és el canvi que els treballadors empordanesos i gironins posen una etiqueta a la seva condició social: menestrals.

Paraules clau

Homenatge a Ernest Lluch, revolució industriosa, menestral, Empordà, segle XVIII

Abstract

In honour of Ernest Lluch, Rosa Congost gave a lecture in Figueres, on the concept of industrious revolution applied to the Empordà region in the eighteenth century. She presented results of the research teams of the University of Girona whose analysis of their sources (post-mortem inventories, dowries and documents related to real estate markets) arrives at the conclusion that, during the eighteenth century, the conditions of rural workers experimented an improvement which, in turn, improved their market access and increased their possessions: movables, but also lands, especially through emphyteusis lease contracts. The change was so important that rural workers in the Empordà and Girona regions put a label on their social condition: artisans (menestral in Catalan).

Keywords

Homage to Ernest Lluch, industrious revolution, artisans, Empordà, eighteenth century

Recepció: 30/04/2015 • Acceptació: 14/09/2015.

* Catedràtica d'Història Econòmica, Universitat de Girona.

1. Aquest text recull la conferència pronunciada per l'autora el 21 de novembre de 2014 a l'acte que cada any organitza Atenea al Casino Menestral Figuerenc en memòria d'Ernest Lluch, assassinat el 21 de novembre de 2000.

DOI: 10.2436/20.8010.01.186

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 46 (2015)

Rosa Congost i Colomer

Quan vaig rebre la invitació per fer aquesta conferència vaig pensar, era gairebé inevitable, en la conferència que Ernest Lluch va donar aquí a Figueres fa trenta anys: *Una teoria de l'Empordà*.⁽²⁾ I també, en la necessitat, si acceptava de venir aquí a parlar de l'Empordà, de dir alguna cosa nova, és a dir, de fer referència als resultats d'algunes recerques recents. De fet, l'Ernest acabava la seva conferència de 1984 fent referència a la meua tesina, una recerca realitzada el 1981.⁽³⁾

No em va costar gaire imaginar la conversa que avui hauríem pogut tenir tots dos. I vaig pensar: si ell i jo avui ens haguéssim vist i haguéssim parlat sobre l'Empordà del segle XVIII hauríem parlat del debat sobre la "revolució industrial". És per això que, uns dies després, quan vaig haver de concretar un títol, vaig suggerir aquest: "Els canvis en l'Empordà del segle XVIII: la tesi d'una revolució industrial".

D'aquesta manera, vaig pensar que podia satisfer Ernest Lluch de la manera que a ell més li hauria agradat; que és presentant recerques en curs, algunes de joves investigadors, i al mateix temps estirant un dels fils conductors de la seva conferència, i veure'n la seva potènciacialitat a partir de temes i debats que s'han encetat després de la seva mort i que, per tant, l'Ernest ni tan sols havia pogut imaginar. Aquest és el cas del debat de la revolució industrial del qual us parlaré.

2. Aquesta conferència, que Alfons Romero va transcriure i editar en forma de llibret, la va pronunciar Ernest Lluch, el 17 de març de 1984, quan s'inaugurava la restauració de la Biblioteca i la façana del Casino Menestral Figuerenc. E. LLUCH, *Una teoria de l'Empordà*, Figueres, Edicions Federals, 1987. Aquest text ha tornat a ser publicat per R. PASCUET, *EntreLluchs. Una aproximació empordanesa a Ernest Lluch*, Figueres, Brau edicions, 2001, p. 165-187.

3. En part, publicada a R. CONGOST, "Las listas de los mayores contribuyentes de 1875", *Agricultura y Sociedad*, 27 (1983), p. 289-375; "Notes sobre la propietat de la terra a les comarques gironines durant la segona meitat del segle dinou", *Estudi General*, 1 (1981), p. 211-221.

Però abans, vull remarcar encara dos altres elements que em fan sentir avui especialment feliç. En primer lloc, em sembla que la teoria de l'Empordà, o almenys alguns plantejaments, d'Ernest Lluch encaixa especialment amb la idea de la revolució industrial. Per tant, no ha estat forçat l'argument de parlar de revolució industrial en un homenatge a Ernest Lluch.

En segon lloc, el paràgraf del text d'Ernest Lluch que em permet enllaçar amb la idea d'una revolució industrial és el paràgraf en què Ernest Lluch parla d'un historiador que ell havia llegit quan era jove, quan remarcava la importància de la vinya i del treball del petit productor de la vinya, Ernest Labrousse:

“Aquí voldria fer esment d'un historiador francès que ha escrit un dels millors llibres que jo he llegit a la meua vida, avui dia prou oblidat pels joves historiadors catalans, que es diu Ernest Labrousse. Aquest és un autor que quan jo era jove llegíem molt i explica una cosa que, em sembla, és molt important: quan parla de la vinya, parla de les produccions, de la productivitat, etc., però després fa una reflexió de tipus més social, més cultural, i diu que on hi ha una vinya hi ha un carrer que es perllonga a les grans ciutats. És a dir, afirma que mentre que en el blat, mentre que en els altres productes, el camp queda molt deslligat de la ciutat, el vi origina una comercialització que lliga el pagès d'una manera molt determinada amb les grans ciutats, a través d'uns nuclis de comerciants que fan que les zones agràries on hi ha vi normalment tinguin unes característiques que podríem dir-ne urbanes, en el sentit que té la paraula urbà tal com ara jo l'estic examinant, és a dir, com a lloc on s'esdevenen els contractes o la difusió de les idees, i per tant –diu Labrousse– allà on s'implanta la vinya no és que canviï el conreu, és que canvia també el tipus d'informació, de major integració del pagès, que continua essent-ho, però molt més relacionat amb el món urbà i, doncs, amb els corrents que hi ha en el món”.⁽⁴⁾

El llibre de Labrousse havia estat escrit el 1944.⁽⁵⁾ Per tant la cita plantejava una idea que un historiador ja havia plantejat quaranta anys enrere i, si ho comptem des d'ara, setanta anys. Podem dir, doncs, que el text d'Ernest Lluch permet avui fer dos tipus de connexions: unes connexions cap enrere, que eren les que el conduïen el 1984 al Labrousse dels anys 40,

4. E. LLUCH, *Una teoria ...*, p. 30.

5. L'edició en castellà, E. LABROUSSE, *Fluctuaciones económicas e historia social*, Madrid, Tecnos, 1980, p. 376.

i unes connexions cap endavant que fan que aquestes mateixes idees connectin avui, trenta anys després que Ernest Lluch reivindicés, amb un debat molt actual, com és el debat de la revolució industrial. Ernest Lluch, en la seva conferència, s'havia lamentat que els joves historiadors de 1984, entre els quals jo m'hi podria comptar, no llegissin Ernest Labrousse. El to de la meva conferència serà molt més optimista. Moltes de les recerques que presentaré estan portades a terme per joves historiadors. De fet, una de les coses que més ha canviat entre 1984 i 2014 ha estat la manera de treballar dels historiadors. Avui sabem que el treball en equip multiplica els esforços individuals.

Heu sentit i heu llegit bé. No estic parlant de revolució industrial, sinó d'un concepte que ha fet fortuna en els darrers anys, que és el de revolució industrial. És una paraula que té l'avantatge que sona força igual en anglès, castellà, català, francès, i segurament amb la majoria de llengües europees. No sé exactament com sona en japonès, però sabem, en tot cas, que hi ha una paraula que els japonesos van decidir traduir a l'anglès per *industrial revolution*. A Europa, qui la va introduir va ser un holandès, Jan de Vries,⁽⁶⁾ qui va proposar aquest concepte per descriure i definir alguns aspectes del procés previ a la revolució industrial.

Una característica d'aquesta "revolució", tal com l'explica De Vries, radicaria en el protagonisme de les famílies treballadores, tant des de la perspectiva del treball com del consum, en el procés de canvi històric. La tesi d'un paper rellevant d'aquestes famílies en les societats de l'època moderna significa un canvi important en l'enfocament dominant de molts estudis d'història agrària, que havien centrat més l'atenció en les grans explotacions, sobre les quals es disposa de més informació.

De Vries plantejà la seva idea per a l'Europa del Nord, sobretot per a l'àrea que ell ha estudiat, la dels Països Baixos, i l'associa al tipus de família nuclear, en un sistema de repartiment igualitari. Semblava excloure, per tant, que les regions de l'Europa del Sud, i sobretot amb regions amb un règim hereditari desigual, haguessin conegut un procés semblant. Perquè partia que les estratègies familiars hereditàries basades en un sol hereu no haurien propiciat els estímuls necessaris per portar-la a terme.

Aquesta exclusió, per tant, la faria inaplicable a Catalunya i, per tant, també en una àrea com la de l'Empordà. Però, en canvi, hi ha alguns

6. L'edició en castellà, J. de VRIES, *La revolución industrial. Consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Barcelona, Crítica, 2009. La primera edició en anglès de 2008.

elements que ens fan sentir còmodes amb l'expressió. Vegem-ho. Per a De Vries, el concepte de “revolució industrial” pot aplicar-se en aquells contextos històrics en què aquests canvis van donar lloc a un important creixement en els nivells de consum i en què aquest fenomen va precedir i preparar la revolució industrial (caracteritzada per canvis de tipus organitzatiu i canvis en la tecnologia). La proposta de De Vries va a la recerca de “proves històriques que demostrin que les llars van treballar més i amb més afició durant el segle XVIII”⁽⁷⁾ per tal d'examinar les interaccions entre les llars i els mercats. Perquè són aquestes interaccions les que expliquen el canvi que es dona quan les llars passen del contacte amb el mercat (la venda de béns per complementar la producció domèstica) a l'orientació vers el mercat (la venda de béns i de treball com a base de l'economia domèstica).

El fragment de la conferència d'Ernest Lluch que he citat abans demostra que el tema plantejat per De Vries no és un tema nou a Catalunya. A més, com sabeu, en el temps s'ha fabricat tota una mitologia sobre el treball català. El refrany que diu que “*los catalanes de las piedras sacan panes*” s'atribueix als viatgers il·lustrats impressionats per les feixes conquerides per a la vinya. Young, menys entusiasmat pel nou conreu, també valora la capacitat del treball dels catalans. Molts contemporanis de finals del segle XVIII van remarcar la importància del treball dels grups socials més humils en el conjunt de transformacions agràries catalanes d'aquest segle.

Però no es tracta només de la valoració del treball. Pierre Vilar va explicar, ja als anys 60, en la seva tesi doctoral dirigida per Ernest Labrousse, que una part important de les transformacions agràries catalanes havia derivat de la importància de la vinya. I va resumir aquell procés amb aquesta frase: els pagesos, i aquí volia dir sobretot els petits pagesos, es van acostumar a produir per vendre...⁽⁸⁾ I no és aquesta una de les idees bàsiques de la tesi de Jan de Vries? A Catalunya, i en general a l'Europa mediterrània, és abundantíssima la literatura que fa referència a la importància de la via de l'especialització com a via de creixement agrari.

Per tot això, un dels aspectes que a alguns historiadors agraris de l'Europa del Sud ens ha cridat més l'atenció és que Jan de Vries hagi posat l'èmfasi en una suposada excepcionalitat de l'àrea geogràfica que ell estudia, la de l'Europa nord-occidental, i que hagi semblat considerar que una part

7. J. de VRIES, *Op. cit.*, p. 93.

8. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. III, Barcelona, Eds. 62, 1986, 356-362. P. VILAR, “La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí”, *Recerques*, 3 (1974), p. 12, 15, 21.

de l'explicació del fenomen recauria en el sistema familiar d'aquesta àrea, que és el sistema de la família nuclear. De Vries s'expressa així: "Les febles famílies nuclears tenien una capacitat per a respondre de forma estratègica a les oportunitats de mercat molt més gran que les estructures familiars més complexes..." i entenia que les famílies que dominaven en un sistema d'hereu desigual eren complexes i endarrerides. D'altra banda, per demostrar que el nivell de vida era baix, es limita a presentar un quadre de salaris reals en què es pot veure que els salaris de l'Europa meridional són molt baixos. Però d'on ha tret aquesta informació? I, en tot cas, són suficients els salaris per mesurar el nivell de vida en una societat on no existia la figura de l'assalariat?

Però, d'altra banda, hi ha aspectes innovadors en la tesi de Jan de Vries que no ens poden passar per alt. Enfront de la idea d'un consumidor passiu, De Vries proposa un consumidor actiu i perspicaç. De Vries atorga un paper important als més humils i considera essencial veure el paper que un augment de la demanda de consum o un augment important en l'oferta de treball orientada al mercat es troben en l'explicació del creixement econòmic del segle XVIII. Fa la sensació que De Vries està disposat a reivindicar el paper de les famílies nuclears perquè està convençut que aquestes famílies representen la modernitat. Però la importància de les famílies en les regions on predominava el sistema hereditari únic i, per tant, on hi havia el sistema de família troncal, permet aplicar a aquest tipus de família, amb molt de detall, a partir de la font dels capítols matrimonials, una de les hipòtesis de De Vries i replantejar, per tant, una de les seves tesis: "Les estructures familiars més complexes no tenien capacitat per respondre de forma estratègica a les oportunitats de mercat".

Les recerques en curs permeten compartir la tesi de Jan de Vries, pel que fa a la reivindicació de l'important paper jugat per l'augment del treball orientat al mercat en les llars d'Europa nord-occidental. Les llars van optar per un nou desplegament de recursos productius per aconseguir noves metes de consum. No és només una "revolució del consum". Però, en la mesura en què desenvoluparem aquesta tesi per a algunes àrees catalanes, per les que tenim indicis que a finals del segle XVIII s'hauria pogut produir un creixement econòmic important, no podem compartir l'explicació que, com hem vist, exclou l'àrea mediterrània de la possibilitat d'haver experimentat aquest canvi social.

El nostre grup de recerca està explorant la tesi de la revolució industrial, per al conjunt de la regió de Girona, que inclou l'Empordà, a partir de tres tipus de fonts: inventaris *post mortem*, que ens aporten dades

sobre el consum, imprescindibles per al tema que estem tractant; capítols matrimonials, que ens permeten veure el grau d'adaptació dels dots al mercat; i mercat de terres, comprnent en aquest estudi compravendes i establiments emfitèutics. Aquest darrer exercici ens permet desenvolupar la nostra hipòtesi principal de treball: la importància de les formes d'accés als recursos, en particular a la terra i al treball, per explicar qualsevol creixement econòmic basat en un augment del consum i el mercat de les classes treballadores.

Els resultats obtinguts fins ara reforcen, a partir de les tres fonts, la idea d'una millora del nivell de vida del grup social més humil, que és el que, fins a mitjan segle XVIII, trobem identificat en la documentació com a treballador, jornalero o bracer.

L'estudi dels capítols matrimonials permet veure que són precisament els membres d'aquest grup social els que experimenten un augment més important dels dots durant la segona meitat del segle XVIII, que és una etapa inflacionària, és a dir, d'augment dels preus. Els dots dels treballadors no només aconsegueixen adaptar-se al moviment dels preus, sinó que van per sobre. En aquests dots moltes vegades hi juguen un paper important les soldades aportades per les noies, el que indirectament recolza la idea d'una intensificació del treball.

L'estudi dels inventaris *post mortem*, la font que De Vries suggereix com a la millor font per comprovar la seva tesi, també permet veure que els treballadors quan moren deixen més béns a les cases; tenen més mobles i, en general, més béns de consum. Alguns d'aquests béns, com les forquilles, o com les xocolateres, sorprenen, perquè es tracta de productes que en alguns estudis són considerats com a productes de semiluxe. Però, sobretot, el que demostren els inventaris és que els treballadors, en morir, cada vegada tenen més terres i, el que també és significatiu, terres amb conreus més diversificats. Tenen vinyes però també horts i camps. I també, més instruments i més bestiar.

La importància de la terra en mans de treballadors també es demostra en l'estudi de mercat de terres i de contractes agraris. L'estudi dels establiments emfitèutics revela que, en una generació, una important quantitat de terres, sobretot de terres boscoses i ermes, ha passat a mans de treballadors. En resum, les dades que estem trobant confirmen la hipòtesi que el canvi social important que detecten les diferents fonts analitzades va poder significar també un canvi important en la millora de les condicions de vida de bona part d'efectiu del col·lectiu dels treballadors. Més ingressos en el si de les classes treballadores més humils no significa necessàriament

una novetat històrica, però sí el fet que aquesta millora tingui lloc en un context de creixement demogràfic, com és el segle XVIII. Aquesta millora és l'evidència d'un creixement econòmic diferenciat, d'una millor distribució de les rendes, no necessàriament planificada per cap governant. Si el que volem és reivindicar la figura d'un treballador laboriós, no serem justos si no tinguéssim en compte que, en moltes localitats, la laboriositat dels treballadors, poc qüestionable, no permetés tirar endavant un procés de creixement econòmic.

Al viatger i observador Francisco de Zamora no li van passar per alt, a la dècada de 1780, alguns canvis en la manera de vestir-se que ben segur afectaven els treballadors empordanesos:

“Las costumbres de sus naturales son sencillas y pacíficas, y su vestido antiguo era cómodo y campestre en el uso del gambeto de color azul. Y en las partes de las orillas del Ter en que se cultiva con aplicación la cosecha de ajos, el jubón era amarillo y se conocían con este distintivo de campesinos de la tierra de los ajos. Esta costumbre ha variado desde la mitad del siglo, sustituyéndose el color azul de los gambetos y color de brisa, y cesado cuasi enteramente el uso de los jubones o camisolas pajizas, alterando los antiguos estilos. La propagación del lujo se ja difundido a todas las clases”.⁽⁹⁾

A l'Empordà tenim, a més, la sort de disposar d'un testimoni excepcional que és el de Sebastià Casanovas. La lectura del seu llibre ens permet respondre a preguntes com: què significava una camisa per a un treballador? Què podia significar passar de 5 camises a 9 camises de mitjana? Casanovas, nascut el 1710, era l'hereu d'un patrimoni empordanès que, per diverses causes, durant bona part de la seva vida ha de viure com un treballador. Al llarg del seu relat, escrit als voltants de 1760, identifica la pobresa amb el fet d'anar descalç i despullat: de l'avi que el va acollir a casa seva quan era nen, valora sobretot que el mantingués en sa casa “molt ben calçat i vestit, i millor menjat i begut”. I va ser per poder menjar, anar calçat i vestit que va decidir treballar de mosso en un mas. Tot i que és possible que Casanovas exagerés les misèries del seu passat per realçar més el fet que hagués pogut millorar la seva posició, no deixa de ser interessant llegir aquests paràgrafs:

9. F. de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, Curial, 1973, edició a cura de R. Boixareu, p. 333.

“Veient jo del modo que anava esta casa, i que tot s’havia de vendre, per molts deutes que havia posats mon pare i jo, que m’hi moria de fam, perquè lo dia que me posquia fer un fart de pa és cert que feia festa major, i com també anava tot descalç i despullat, determiné a fugir de casa i anar-me’n a servir los masos, pensant que alomenos m’afartaria i que aniria calçat i vestit de lo que guanyaria; i que després miraria si me podria fer un poc de niu per la vellesa, en cas que hi arribés, perquè ja veia que lo d’esta casa no posquia quedar cosa.”

“Vivíem amb tanta molèstia en esta casa, que además de la gran necessitat teníem del menjar i del beure, i del calçar i vestir, no posquíem tenir res en casa, com són mobles i altres coses, perquè no nos ho prenguessin; així una estona abans del dia, havíem de traure tota la roba de casa amb què dormíem, encara que era poca, i quan era molt nits tornar-la a anar a buscar, altrament no hi hauríem dormit més, així mateix era de tots los demás mobles i lo demás per menjar.”

“Havent viscut jo alguns anys amb la sobre dita molèstia de molts treballs, mort de fam, i despullat i molt arruïnat de bastonades...”

“Trobant-me jo ja d’edat de 20 anys, i veient totes les sobre dites coses, amb molts treballs i sens ninguna esperança d’alivio, ni tampoc que quedés cosa de los béns de mos passats, com he dit, me n’ané de casa amb la roba següent:

Tot lo que m’emporté de casa consisteix: 1º, una camisa moltíssim dolenta; 2on, amb una camisola de cordellats tanats i sense mànegues; pensar se pot qual era la camisola; 3er, unes calces de tela que no me posquien amagar les vergonyes; 4rt, amb uns esclops, quals me los emporté sota braç; 5è, amb un sarró de pell de cabra; 6to, amb un sou amb diners, que los hi havia pillats; i sens altra cosa; així quedé avorrit de tots mos parents i de tothom”.⁽¹⁰⁾

Entre les cases on treballa, s’instal·la en un molí de Torroella de Montgrí, d’on recrea els àpats: “los dies de carn no s’acabava mai la carn de moltó, i així mateix los dies de peix, el millor peix que s’agafava”.

Als 30 anys decidí deixar de ser mosso. Li va passar pel cap servir el rei, però va decidir tornar a la casa dels pares, “pensant que d’anar a servir al Rei sempre hi seria a temps”. No hi va trobar “ni un clau per les parets, ni sols ferro per fer un tascó, ni un drap sols per embolicar-me un dit que m’hagués

10. S. CASANOVAS I CANUT, *El manuscrit de Plau-saverdera. Memòries d’un pagès del segle XVIII*, Figueres, El Corral del Vent, 1986, edició a cura de J. Geli i M.A. Anglada, p. 95-96.

fet un tall”. No tenia crèdits per dinar, ni “eines per guanyar un jornal”. El primer que va fer, doncs, és comprar un càvec, un magall, una podadora i un borrassó... però no compra roba; al contrari, durant uns anys va “anar a dormir per los pallers, tant hivern com estiu, embolicant-me amb la roba que jo aportà quan deixé los amos, sens llençols ni altra cosa”.⁽¹¹⁾ De fet, segons les seves explicacions, la roba continuaria no essent la seva prioritat en els anys següents:

“Alomenos passé de 7 a 8 anys amb la major misèria que se pusca imaginar, menos que, per la misericòrdia de Déu nostre Senyor, sempre tingué salut, altrament me vaig veure molts repassos de fam, los polls me menjaven, i quasi tot nu, per haver esquinçada la roba tenia quan vingué dels amos”.⁽¹²⁾

I més endavant:

“Com jo ja havia esquinçada la roba que porté quan deixé los amos, i la que tenia era molt dolenta, per no haver-me’n poscuda fer més per los treballs m’avia vistos en posquer-me mantenir, com esyà sobredit, i com sempre hagué d’anar a dormir per los pallers, portava tant i tants polls que ningú no me posquia veure en son entorn; així, algunes vegades anava a cercar algun feix de llenya i, a la nit, quan tothom era retirat, escalfava el forn i llavors me despullava tot nu, i ficava tota la roba al forn, i d’eixa manera me matava los polls; però una vegada tantost ho hauria pagat, que havia escalfat massa el forn, i gran ditxa que m’atalaié que la roba ja fumava; alytament, si me fos acabada de cremar, no tenia altra roba per a portar, ni bona ni dolent; se pot considerar com havia de quedar”.

També fa referència a la poca roba disponible quan, una mica més tard, manifesta els seus recels a casar-se:

“Veient-me jo amb tants treballs i misèries com està sobredit, reparava molt en el casar-me, per diferents causes i raons; la primera, perquè no tenia per mantenir-me ni menos roba per embolicar-me, ni tampoc ningun moble a la casa...”

Però a més d’aquestes referències als problemes que la manca de roba podien significar per a un treballador de la primera meitat del segle XVIII, les

11. S. CASANOVAS, *Op. cit.*, p. 108.

12. S. CASANOVAS, *Op. cit.*, p. 111.

seves reflexions, escrites durant la dècada de 1760, ens ofereixen un testimoni preciós sobre les condicions del treball assalariat i els canvis experimentats en les dècades centrals del segle XVIII. De fet, Casanovas distingeix en la seva vida, dues maneres de guanyar jornals. Durant una primera etapa, després d'haver deixat de ser mosso en els amos, es dedica a guanyar tots els jornals que podia i amb el que guanyava pagava els deutes i "es mantenia"; després, en una segona etapa, tot i que continuava fent jornals, ja no els feia, diu, per mantenir-se, sinó per guanyar juntes i fer-se llaurar algun tros de terra.

És en la descripció i el record de la primera etapa, l'etapa més dura, que Casanovas ens ofereix un interessant testimoni de com havien canviat les condicions del treball en pocs anys.⁽¹³⁾ L'augment de les oportunitats de treball, del nombre de dies treballats, i dels salaris, sembla indiscutible:

"Com en aquest temps no se trobava molta feina per a treballar en lo hivern, molt al revés d'ara, que havem d'assegurar los jornalers quinze dies abans, i encara moltes vegades se'n desdiuen; i com jo no tenia altra cosa per viure sinó la braça, i además de la poca feina se trobava, passaven temporades de temps destorbat, me veié moltes vegades sens pa n altra cosa per sustentar-me... Suposat la molta poca feina se trobava, moltes vegades havia de posar empenyos per a que me fessin guanyar algun jornal; i encara moltes vegades lo havia d'anar a guanyar a Roses i molt lluny, com és a la Llosa, i en la Cuana, u en lo Sinols, i així mateix en altres parts; i érem en lo mes de maig i no guanyavem més de cinc sous, i d'aquí nos havíem de fer la vida, i llavors de jornals que fessin la vida se trobaven molt pocs" (p.111)

De fet, les úniques dades serials que disposem sobre salaris a la regió de Girona corresponen als salaris d'un peó de la construcció de la catedral de Girona. Segons aquestes sèries, els salaris no haurien variat durant el segle XVIII i s'haurien estabilitzat en els 6 sous. Casanovas ens parla de les variacions dels jornals al llarg de l'any i dona per suposat que el 1756 la majoria de salaris superaven els 5 sous i, a més, la vida. De fet, en la

13. La vida del jornalier pur és la que ens descriu així: "... als matins, quan havia d'anar al jornal m'havia d'alçar molt dematí per amanir-me un poc de menjar i el recapte havia de menester per tot lo dia; però el pitjor era al vespre, quan arribava a casa molt cansat i rebentat del treball i del camí, i moltes vegades arribant altra hora de nit, que arribant en casa no trobava ni foc, ni llum, ni un plat net, ni un tupí, ni gens d'aigua per fer-me un plat de sopes; així moltes i moltes vegades, arribant en casa me posava a plorar, i així me n'anava a jeure sens menjar res, i lo endemà matí estava amb lo mateix conflicte, per haver de tornar al jornal", S. CASANOVAS, *Op. cit.*, p. 112.

documentació notarial, trobem força referències, a salaris de 7 sous i 6 diners. A la dècada de 1780 l'il·lustrat Jaume Caresmar també certifica, per a tot Catalunya, la carestia dels salaris rurals.

Sembla, doncs, que en el tema dels salaris, a la regió es dibuixen tres tendències que fan poc útil la sèrie dels salaris dels manobres de la Catedral de Girona per al nostre estudi: la tendència a augmentar els dies de treball en el camp; la tendència a incrementar el valor dels salaris; la tendència que els salaris rurals siguin més alts que els de la ciutat. Les tres tendències permeten sostenir la hipòtesi d'una revolució industrial en el món rural català. Però, com hem dit en la introducció, les notícies sobre els salaris no són suficients per fer-nos una idea del nivell de vida de la població en una època i en unes regions en què molts assalariats tenien altres ingressos.

El cas de Sebastià Casanovas és un cas atípic, perquè en pagar els deutes dels seus pares, pot accedir a la terra. Però en certa manera, les dues fases de treball assalariat viscudes per Casanovas podien haver estat viscudes per milers de treballadors de la regió de Girona, que haurien accedit a petites parcel·les de terra mitjançant la compra de terres o el contracte emfitèutic. Com Casanovas, alguns d'aquests treballadors havien passat de treballar estrictament per "mantenir-se", a treballar "per guanyar juntes i fer-se llaurar algun tros de terra". En les noves circumstàncies, podien decidir "fer un poc de niu" i comprar alguns mobles, perquè "ningú se posqués burlar de mi, com feien abans". Segurament aquest canvi en la posició i, probablement, en la percepció social d'un nombre cada vegada més creixent dels treballadors és el que explica l'èxit de l'etiqueta de "menestrals".⁽¹⁴⁾

El testimoni de Casanovas mostra que l'augment dels treballadors rurals d'una societat no pot ser vist únicament com un procés de proletarització; o, en qualsevol cas, caldria aclarir què hi ha darrere aquest mot. Els resultats obtinguts avalen suficientment, en canvi, la tesi d'alguna cosa molt semblant a una "revolució industrial" en el doble sentit en què utilitza aquest concepte Jan de Vries, d'intensificació del treball en el si de les economies familiars i d'intensificació del consum de productes adquirits en el mercat. En tractar-se d'una regió de l'Europa mediterrània, el cas estudiat ens ha permès qüestionar també el mètode i la rapidesa amb què De Vries i altres

14. De fet, la manca de treballadors assalariats en el món rural català que descriu Sebastià Casanovas, i que corrobora Caresmar, podia tenir com a raó principal el fet que durant tot aquell període van proliferar els establiments emfitèutics que feien que molts dels treballadors estiguessin en condicions de renegociar a l'alça els salaris, tal com ho expliquen alguns testimonis per Vilafranca o Mallorca. En el primer cas, es fa referència al fet que els treballadors que tenen terra pròpia dediquen les primeres hores del dia a treballar-la i arriben tard a la plaça a demanar jornals.

autors neguen la possibilitat d'un fenomen d'aquest tipus a l'àrea mediterrània amb una reflexió que no és nova, però que no cal abandonar: la insuficiència dels salaris per mesurar el nivell de vida dels treballadors en el món rural.

La difusió de l'etiqueta menestral entre els treballadors de la regió de Girona, i de l'Empordà, en canvi, és un element original de la regió que permet recolzar la tesi d'una revolució industrial. Hi dedicarem la darrera part de la conferència. Abans, però, voldria remarcar un altre element d'originalitat, aquest relacionat amb la difusió de la vinya. El contracte agrari associat al conreu de la vinya a la major part de Catalunya va ser el contracte de rabassa morta. A l'Empordà, el contracte de rabassa morta també havia dominat durant la primera meitat del segle XVIII. Però a partir de la segona meitat de segle va disminuint aquest tipus de contracte i va essent substituït pels contractes d'emfiteusi perpètua.

DELS CONTRACTES DE RABASSA A L'EMFITEUSI PERPÈTUA: UNA NEGOCIACIÓ DES DE BAIX?

La pràctica desaparició de la rabassa morta a les comarques gironines durant el segle XIX, després d'haver estat la fórmula dominant en el segle precedent, posa sobre la taula moltes qüestions sobre el seu sentit i les seves causes. L'augment de les rendes exigides durant la segona meitat del segle XVIII reflecteix una revalorització de les terres ermes i boscoses en un període en què encara van continuar utilitzant-se massivament les rabasses com a instrument de cessió de la terra.

Quin sentit tenia, aleshores, que els establiments optessin per la fórmula de l'establiment a perpetuïtat quan això implicava una pèrdua de drets en favor dels establerts? La disminució de les rabasses sembla evidenciar una certa capacitat de negociació a favor dels emfiteutes de la regió de Girona, majoritàriament jornalers, treballadors i artesans, que si bé van assumir un creixement important en la renda, també van consolidar els seus drets. Hem documentat alguns casos en què una rabassa morta va transformar-se en un establiment a perpetuïtat per acord entre establiment i establert, generalment amb una compensació en la renda o en l'entrada.

El 1771 el procurador del noble Francisco de Jalpí, impúber, va signar un total de 57 escriptures de reducció de rabassa morta a establiment perpetu en terres del castell de la Garriga (Peralada). Els qui el 1771 detentaven les parcel·les eren, bàsicament, treballadors (75%), que haurien aconseguit no

només una possessió a perpetuïtat, sinó també una major llibertat de cultiu (permetent a l'emfiteuta tenir plantada de oliveras viña reduhirla â cultura sembrantla de lo que â ell be li aparega), alhora que s'exigia, a més del delme, un cens monetari d'1 sou 6 diners per vessana i una entrada d'1 lliura i 10 sous per vessana. El senyor de Jalpí era senyor directe i delmador universal del lloc. Un altre exemple el trobem en el canvi de pactes que la vídua de Martí de Carles, membre de la petita noblesa resident a Girona, va escripturar el 1807 i que afectava majoritàriament a treballadors que, a finals del segle XVIII, havien rebut terres a rabassa ubicades a Palafrugell. En aquest cas, també es va transformar la cessió en perpètua i, clarament, l'import del cens. Però, contràriament al que podria pensar-se, els pactes primitius eren força més onerosos (el quart del raïm) que el cens establert en la renegociació dels tractes (un quartà de blat per vessana).

El 1811, en plena guerra, Francisca Serriñana y de Albertí, vídua de Peralada, va signar diverses escriptures de subestabliment perpetu de terra anteriorment concedida per vinya "â dotsena, y â rabassa morta". El nou cens va passar de la dotzena part del raïm a una quantitat monetària fixa de 18 sous i 9 diners per vessana, amb una entrada de 3 lliures, 15 sous i 5 diners per vessana. Una darrera mostra de l'abast d'aquest procés la trobem el 1849, amb la vinya de Palau-saverdera que el marquès de Dos Aigües havia establert a rabassa a Pere Turró. Els seus hereus van aconseguir que el marquès els la tornés a establir perpètuament perquè l'havien heretat "*creyendo de buena fe que la poseia perpetuamente, siendo así que solo era a primeras cepas, vulgo, rebassa morta*". En un període en què les garanties temporals de la rabassa, aconseguides mitjançant el treball i la tècnica, estaven en qüestió, els rabassaires gironins van augmentar els seus drets de propietat sobre la finca, en comptes de disminuir-los com succeí en altres comarques catalanes.

És difícil obtenir testimonis documentats dels processos de negociació entre establiments i establerts que permetin visualitzar directament les capacitats negociadores dels grups socials implicats. Tanmateix, la hipòtesi que acabem de formular és coherent amb els altres indicis que hem vist: a la regió de Girona, des de les dècades finals del segle XVIII s'estaria produint un procés de canvi socioeconòmic important dins el col·lectiu dels treballadors rurals que s'expressaria en la millora de diversos indicadors.

Aquest conjunt de canvis van expressar-se, finalment, amb l'aparició d'una nova etiqueta social que definia aquella porció de treballadors que va prosperar fins a distingir-se del simple jornalier i que la seva situació sovint estava associada a la possessió d'una petita propietat. Ens referim als

menestrals, concepte social que a la regió de Girona no es referia als artesans, sinó a aquest grup emergit dins el col·lectiu de treballadors rurals. En aquest procés d'emergència social, la rabassa morta i l'establiment perpetu hi tingueren un paper indiscutible.

UN CANVI D'ETIQUETA: ELS MENESTRALS

L'adopció de l'etiqueta menestral per part d'un col·lectiu significa l'adopció d'una paraula que no era nova, que ja havia estat molt utilitzada des dels temps medievals per definir el conjunt de la gent amb oficis mecànics, per part d'uns individus que abans s'identificaven d'una altra manera. Per això, quan ens preguntem qui eren aquests nous menestrals, hem d'admetre, d'entrada, que la difusió d'aquesta etiqueta admetria tres interpretacions possibles: 1) es tractava d'una etiqueta que agruparia, com el significat de la paraula semblaria indicar *a priori*, el conjunt del oficis artesanals? 2) la nova categoria serviria per identificar pagesos empobrits? 3) o més aviat es tractaria d'una categoria que serviria per identificar treballadors enriquits? D'aquestes tres possibilitats, la que semblaria menys plausible, segons les visions historiogràfiques dominants fins fa poc, seria la tercera; podem avançar, tanmateix, que precisament aquesta és la que es va donar.

En l'anàlisi del pas de treballadors a menestrals, en tractar-se d'un canvi que afecta a un grup social de caràcter humil, les reflexions també poden incidir en el debat sobre la revolució industrial. Els llibres del Registre d'Hipoteques de Figueres, que comencen el 1806, denoten que l'etiqueta ja s'havia difós a l'Alt Empordà.

Una societat no canvia perquè canviï la manera de definir els seus grups socials. Però l'aparició de noves etiquetes socials pot reflectir canvis socials estructurals i importants que, tot i produir-se en una societat d'antic règim, o potser precisament per això, van poder jugar un paper important en el procés de canvi social global del país, que hagués estat difícil d'identificar d'una altra manera.

Fins fa poc, la hipòtesi d'un protagonisme important de la petita pagesia a l'hora d'aprofitar i crear noves oportunitats per a la seva supervivència havia semblat innecessària. Però no estàvem assumint així, massa alegrement, les tesis interessades de les elits? Les evidències d'un enriquiment relatiu d'una part important del col·lectiu dels treballadors, és a dir, dels menestrals, obren nous interrogants. De què vivien aquests

menestrals? Quines eren les noves oportunitats? Els deixem oberts, conscients que l'estudi que els vulgui respondre haurà d'aprofundir els coneixements que ara tenim sobre el treball de les dones i dels nens, sobre la vinya i sobre altres conreus, sobre el suro, el lli, les patates, els alls... i de com s'integraven aquests productes en les economies familiars i en els mercats.

Tenim testimonis que reflecteixen dues percepcions del nou grup social. El 1849, l'advocat Narcís Fages de Romà va definir els menestrals com "els propietaris que tenen terres però no suficients per a constituir un mas" i va plasmar en un "aforisme" la seva admiració per la revolució agrícola protagonitzada pels menestrals:

"Lo cultiu del Menestral
Observéu-lo que bé ho val,
Si's donés a l'heretat
Altre fóra el resultat".⁽¹⁵⁾

Però també és eloqüent el paràgraf que un altre membre del mateix col·lectiu social, Joaquim Ferrer, dedica un any més tard als "Menesterales":

"Es también comun en los pueblos rurales que haya los que suelen llamarse menesterales; es decir, individuos que dueños ó arrendatarios de alguna finca suelta, ni obtienen el nombre de propietario, que se reserva tan solo para los que poseen una propiedad suficiente para formar cortijo, manso, ó heredad, ni el de labradores, guardado únicamente para el colono de una hacienda, y dueño á veces, de los aperos y ganados que requiere su explotacion. Entre aquellos menesterales los hay funestísimos á la propiedad agena, pues su codicia los lleva á tener mas ganado del que pueden alimentar con las tierras que cultivan, y entonces, so pretexto de llevarle á pastar en los caminos y zanjas, en que pretenden no causar ningún daño, es la propiedad del que no tiene Guarda-tierras la que realmente suminístrale pasto que buscan las bestias hambrientas".⁽¹⁶⁾

"Menesterales". A mitjan segle XIX, un home culte i il·lustrat com Joaquim Ferrer, en insistir en el caràcter necessitat dels menestrals, estava fent trampa. Al menyspreu amb què aquest propietari parla dels "menestrals", podem contraposar-hi l'orgull de classe mitjana –i d'interès

15. N. FAGES DE ROMÀ, *Cartilla rural en aforismes rurals*, Figueres, Imprenta y librería de Gregorio Matas, 1849.

16. J. FERRER, "Abusos en la cría de ganados", *La Granja* 1850, 61-66.

per la cultura— que manifesten els socis fundadors del Casino Menestral de Figueres el 1856. Però no era el nostre objectiu arribar tan enllà i especular aquí sobre el nom d'aquest Casino. Més aviat hem volgut resseguir els orígens d'un fenomen que ens ha semblat especialment interessant d'estudiar. Perquè, si l'anàlisi d'un canvi d'etiqueta constitueix sempre un repte, el repte és més gran quan es tracta d'un canvi d'etiqueta viscut i assumit per individus que procedeixen dels grups socials més humils, és a dir, dels que menys rastre deixen en la documentació. Precisament per això, quan la documentació revela un canvi d'etiqueta protagonitzat per membres d'aquests grups socials, el repte esdevé, també, una oportunitat única per apropar-nos al conjunt de la societat d'una manera diferent i per a reflexionar sobre les maneres habituals de buscar i interpretar el canvi social en la Història.

Perquè, de fet, el descobriment d'una nova elit en una societat d'antic règim pot crear en l'investigador la il·lusió d'haver copsat el canvi social però, alhora, reafirmar-lo en la idea de trobar-se davant d'una realitat social poc canviant. En canvi, descobrir el sorgiment d'una inesperada nova "classe mitjana", sorgida de les classes baixes, suggereix transformacions profundes, estructurals, en aquesta societat, fins ara poc investigades i, el que és més inquietant, poc contemplades com a possibles.

Estic segura que Ernest Lluch compartiria avui la idea que val la pena continuar interrogant-se, com ja havia fet Labrousse, sobre el paper que les classes populars havien jugat en aquestes transformacions.